

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2023. – Т. 47. – С. 289-296
DOI: 10.31861/mhpi2023.47.289-296

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2023. – Volume. 47. – pp. 289-296
DOI: 10.31861/mhpi2023.47.289-296

УДК 37.014.5:908]:342.78

© Олександр Добржанський¹

© Інна Дутчак²

**Краєзнавчий аспект у навчальній і науково-дослідній роботі
в закладах освіти в умовах воєнного стану**

У сучасних умовах зростає роль краєзнавства в освітньому процесі. Історичне краєзнавство передбачає внесення цікавого матеріалу до вивчення курсу історії у закладах освіти. Це здійснюється шляхом використання різноманітних форм роботи. Найпопулярнішою серед них є екскурсія. Поглибленню краєзнавчих знань сприяє виконання письмових робіт: рефератів, літописів історичних об'єктів, науково-дослідних робіт. Отримання теоретичних знань і набуття практичних навиків одночасно відбувається на факультативних заняттях, у гуртковій роботі. Результативність дослідницько-пошукової роботи учнів тісно пов'язана з тим, наскільки сам педагог уміє її здійснювати та занурюється в цей процес. Уся система краєзнавчої роботи в закладі освіти дає можливість зібрати значний масив матеріалу для створення на його основі власного краєзнавчого музею, який є центром навчальної, науково-дослідної і виховної роботи. Активна участь школярів у краєзнавчій роботі дає можливість поглибити власні знання, сприяє громадянському та духовному розвитку, формуванню інтелектуального потенціалу України, вихованню справжнього патріота та захисника своєї рідної землі, що дуже важливо в умовах воєнного часу.

Ключові слова: край, краєзнавство, освіта, навчання, науково-дослідна робота.

**Local History Aspect in Educational and Research Work
in Educational Institutions under Martial Law**

Interest in historical local history is relevant under martial law. Encouraging the study of the history of the native region in educational institutions takes place in lessons, optional classes, in the process of extracurricular work. This activates the mental activity of pupils, contributes to the development of their independent creative thinking, certain beliefs, the skills of practical application of acquired knowledge in life. Already in elementary school, local history work includes not only the educational aspect, but also the beginnings of research. In basic school, it expands both in educational and scientific research work. Pupils can independently collect the necessary material and systematize it, relying on the help of the teacher. In high school, local history work is creative in nature. Pupils in high school are able to work independently with local history material in libraries, archives, and museums. Pupils can use the collected material when studying academic subjects, as well as when writing scientific research papers. At all stages of education, local history work manifests itself in various forms. It can be an excursion to your locality, to a local history museum, which provides an opportunity to expand pupils' knowledge of their native land, its culture, customs, and traditions.

Optional classes help to better master local history material. Extracurricular work opens wide opportunities for school local history. Thanks to the active research work of local history pupils, a school

¹ Доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Україна, E-mail: o.dobrzanskiy@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3817-188X>.

² Кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Чернівецької філії Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти», Україна, E-mail: innadutchak76@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2102-7144>.

museum is being created in the educational institution. It is used for lessons, conferences, lectures, excursions, optional classes, group work, meetings with famous people. The local history aspect in educational and scientific research work in educational institutions provides an opportunity to build work in accordance with the didactic rule: from the known to the unknown.

Keywords: region, local history, education, training, scientific research work.

Постановка проблеми. Краєзнавство формує уявлення про країну на основі всебічного вивчення окремих територій і регіонів. Це і народне пізнання свого краю, і наукове його дослідження, і практичний громадський рух. В основі усіх підходів закладено інтерес людини до рідної землі, її природи, історії, культури, традицій.

Сплеск краєзнавчих досліджень у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. посприяв утвердженню краєзнавства як багатопланової навчальної дисципліни. Краєзнавчі матеріали мають широке застосування при вивченні багатьох навчальних предметів і комплексно використовуються у інтегрованих курсах.

Патріотизм формується на основі захоплення рідним краєм. В умовах воєнного стану національно-патріотичне виховання набуло особливої актуальності. Важливим завданням для краєзнавців стала активізація роботи за цим напрямком, а також опікування питаннями збереження історико-культурної спадщини, реєстрації зруйнованих і пошкоджених пам'яток української культури, безпеки музейних, бібліотечних збірок і колекцій, розширення просвітницької роботи.

Питання взаємозв'язку краєзнавчих досліджень і освітньої галузі набуло нового значення з початком повномасштабної війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвитку краєзнавства як науки, усвідомленню його нерозривного зв'язку з освітньою галуззю сприяли дослідження І. Франка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Д. Яворницького, Д. Багалія, С. Смаль-Стоцького, М. Кордуби.

Сучасні підходи до краєзнавства, його освітньо-виховної функції висвітлюють у своїх працях О. Реєнт, Р. Маньковська, Г. Бондаренко, В. Дмитрук, В. Мисан, П. Тронько, О. Уривалкін.

Різні аспекти методики краєзнавчої роботи в закладах освіти досліджують Я. Треф'як, Л. Кушнір, Л. Гомля, Л. Задорожна, В. Прокопчук, В. Голубко, А. Середяк, Р. Генега, В. Поліщук, П. Мороз, О. Антонова.

Особливості розвитку краєзнавства в окремих регіонах розкрили у своїх працях О. Добржанський, О. Завалюнюк, Л. Баженов.

Метою статті є дослідження ролі краєзнавчого аспекту у навчальній і науково-дослідній роботі у закладах освіти в умовах воєнного стану. **Завдання:** розкрити суть історичного краєзнавства; з'ясувати особливості краєзнавчого підходу в освітньому процесі; проаналізувати основні аспекти історичного краєзнавства в навчальній і науково-дослідній роботі учнів в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. У краєзнавстві об'єктом вивчення є край. Під поняттям «край» розуміють територію, яка об'єднується за соціально-економічними, суспільно-політичними, історичними, культурними аспектами, обрядами, традиціями, звичаями, встановленими на даній території. Це може бути окремий район, область, регіон. Саме від цього пішла назва краєзнавство³.

Шкільне краєзнавство – це широкомасштабний курс. Як визначає П. Тронько, він включає у себе: історичне, географічне, етнографічне, літературне, мистецьке⁴.

Історичне краєзнавство досліджує окремо взятую місцевість і широке коло різноманітних об'єктів, які там представлені та безпосередньо пов'язані з цією територією – краєм⁵. Його завданням є дослідження маловідомих фактів, розвінчування міфів, формування історичної

³ Реєнт, О., (2017), Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства, *Краєзнавство*, № 1-2, Available from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Reient_Oleksandr/Naukovo-metodolohichni_zasady_suchasnoho_kraieznavstva.pdf.

⁴ Тронько, П.Т., (2000), *Історичне краєзнавство: Крок у нове тисячоліття: Досвід. Проблеми. Перспективи*, Київ, 270 с.

⁵ Бондаренко, Г.В., (2011), Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства, *Краєзнавство*, № 3, Available from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/32612/05-Bondarenko.pdf?sequence=1>.

пам'яті, що особливо актуально під час широкомасштабної війни. Історичне краєзнавство передбачає внесення цікавого матеріалу до курсу історії України та розвивається в тісному взаємозв'язку з іншими видами краєзнавства, опираючись на знання з історії України, археології, топоніміки, нумізматики, геральдики, музеєзнавства⁶.

В умовах воєнного стану, коли Україна веде боротьбу за свій суверенітет, незалежність, надзвичайно важливим є вивчення історичного краєзнавчого матеріалу, який не лише надає свій неповторний колорит загальному курсу історії, а й допомагає глибше осмислити події сьогодення як в масштабах окремого регіону, так і всієї країни.

Використання краєзнавчого матеріалу активізує розумову діяльність учнів, допомагає виробляти їм самостійне творче мислення, певні переконання, вміння і навички практичного застосування отриманих знань у житті. Завдяки краєзнавству вчитель урізноманітнює методику уроків. Він може вести учнів від безпосереднього спостереження окремих фактів і явищ до глибоких висновків і узагальнень історичної науки, тобто організувати процес пізнання найбільш природним і доступним шляхом.

Краєзнавчий матеріал використовується у закладах освіти на уроках історії, факультативних заняттях, у процесі позакласної і позашкільної роботи у різноманітних формах, які в умовах воєнного стану набули іншого змісту, значення та навіть суттєво змінилися.

Однією із таких форм є бесіда. Вона характеризується тим, що тема розкривається самими учнями у відповідях на питання вчителя, коротких повідомленнях, доповідях на основі зібраних матеріалів в архіві, музеї, бібліотеці, під час зустрічей із учасниками історичних подій⁷. На сьогодні в практику освітнього процесу ввійшли зустрічі з безпосередніми учасниками військових дій, волонтерами, людьми, які на собі відчували страхіття війни. Цінність бесіди полягає у тому, що їй передують самостійна робота учнів по збиранню і вивченню матеріалу. Бесіда опирається на позакласну роботу.

Найпопулярнішою формою краєзнавчої роботи є екскурсія. Вона може бути навчальною, позапрограмовою, тематичною, оглядовою. Перед початком краєзнавчої екскурсії вчитель проводить бесіду з учнями. Він ознайомлює із завданнями, метою екскурсії, правилами дотримання техніки безпеки, а також задає певне завдання (збір матеріалів для майбутніх колекцій, виконання замальовок, фотографування, опис тощо) кожній із груп, на які поділяються учні класу. Об'єктами для проведення екскурсії можуть бути власний населений пункт, місця, де відбувалися важливі події, окремі споруди, пам'ятники. Набувають популярності віртуальні екскурсії, які дають можливість відчувати себе очевидцем, учасником подій. Екскурсія обов'язково завершується підведенням підсумку – треба усно або письмово облікувати почерпнуті знання шляхом опитування на уроці, індивідуальної бесіди, заповнення анкети, написання твору, випуску стінгазети із замальовками, фотографіями, проведення учнівської конференції⁸.

Доцільно використовувати таку форму роботи, як екскурсія у музей. Це може бути музей у власному населеному пункті, краєзнавчі музеї в районному, обласному центрі.

Так, зокрема, учні закладів освіти Чернівецької області можуть відвідати Чернівецький обласний краєзнавчий музей, де є багато цінних матеріалів з природи Буковини та історії, які в сукупності формують цілісне уявлення про край. У історичному відділі є чимало цікавих археологічних знахідок, етнографічних експонатів, рідкісних документів. Особливий інтерес у відвідувачів викликають колекції зброї XVIII — XIX століть, ікон XVI — XVIII століть, монет, стародруків (книги Почаївської, Львівської, Київської друкарень). У музеї також представлені твори буковинських митців Августи Кохановської, Юстина Пігуляка, Євгена Максимовича, Миколи Івасюка. Окрема зала музею містить експонати періоду незалежності⁹.

⁶ Реєнт, О., Дмитрук В., (2015), Поступ українського краєзнавства, *Краєзнавство*, №1/2, Available from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/168523/02-Reyent.pdf?sequence=1>.

⁷ Треф'як, Я., (2002), *Методика краєзнавчої роботи в національній школі*, Івано-Франківськ, 110 с.

⁸ Кушнір, Л., Гомля, Л., (2012), Особливості проведення краєзнавчої роботи в школі. *Витоки педагогічної майстерності*, Вип 10, Available from: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/469/1/Kushnir.pdf>.

⁹ Чернівецький обласний краєзнавчий музей, (2013), *Смолій В. А. (Ред.) Енциклопедія історії України*, Т. 10: Т-Я, Наукова думка, Київ, Available from: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Chernivetskyj_kraiezna_vchj.

Для поглиблення і деталізації краєзнавчої роботи доцільно пропонувати учням написання рефератів. Основні вимоги до них такі: різноманітність тем, самостійність у роботі над рефератом, повнота відображення змісту, розкриття теми, відповідність висновків поставленим завданням¹⁰. Так, зокрема, доцільно запропонувати учням написання рефератів про історію вулиці, населеного пункту, де вони проживають.

Літопис краєзнавчого об'єкту є теж однією із форм краєзнавчої роботи. Суть цього виду творчої діяльності полягає у залученні учнів до систематичного і цілеспрямованого пошуку, зібрання матеріалу про певний краєзнавчий об'єкт. Учні вчаться аналізувати його всесторонньо, пов'язуючи з життям краю і держави. Цінність такого літопису вища тоді, коли він ілюстрований фотографіями, малюнками, містить посилання на різні джерела, архівні документи. У такий спосіб учні можуть вивчати, зокрема, історію пам'яток населеного пункту. На жаль, частину з них зруйновано під час воєнних дій.

Факультативні заняття мають широкі можливості для використання краєзнавчого матеріалу. Вони передбачають поєднання навчальної, позакласної і позашкільної діяльності, застосування різноманітних форм і методів роботи з поглибленим вивченням предмету. Краєзнавчі факультативи відвідують ті, хто прагнуть більше дізнатися про рідний край, готові до тривалої самостійної роботи в бібліотеках, музеях, архівах, до участі в експедиціях. Факультативні заняття вимагають належного рівня підготовки вчителя, його вміння спрямувати краєзнавчу роботу учнів у дослідницьке русло, використовуючи диференційований підхід з врахуванням інтересів і можливостей кожного учня¹¹.

Варто також у краєзнавчій роботі у закладі освіти активно поєднувати форми навчальної шкільної роботи з позакласною.

Значну роль у цьому відіграє гурткова робота, яка передбачає систематичні заняття за певною програмою: або поглиблене вивчення історії краю загалом, або вивчення окремих тем. Краєзнавчий гурток може мати у своєму складі секції: історичну, археологічну, нумізматичну, топоніміку, історію культури, економіки, географії, робота яких спрямована на ознайомлення з багатствами рідного краю, його історією, культурою, географією, природою, вивчення народних традицій, проведення навчальних екскурсій, туристських прогулянок, подорожей, пошукових експедицій відповідної тематики, відвідування пам'ятних місць¹².

Популярним різновидом є туристсько-краєзнавчі гуртки, робота в яких саме допомагає глибше вивчити рідний край у різноманітних аспектах його розвитку, поєднуючи теоретичні знання з практичним досвідом. Навчання у туристсько-краєзнавчому гуртку переважно триває три роки за програмами: «Юні туристи-краєзнавці» (закладає основи знань, умінь і навичок для початківців); «Пішохідний краєзнавчий туризм» (поглиблене вивчення теоретичного матеріалу, розвиток навичок і практичних умінь); «Поглиблене вивчення за окремим напрямком» (спеціалізація за одним із популярних видів туризму, вироблення спеціальних умінь і навичок щодо подолання перешкод і поведіння зі спеціальним спорядженням. Керівник туристсько-краєзнавчого гуртка повинен розвивати творчу ініціативу учнів, прагнути залучати кожного гуртківця до постійного та систематичного виконання певної частки від загального для всіх завдання, які стоять перед гуртком. Заняття в туристсько-краєзнавчому гуртку дають нові знання, формують мислення, сприяють зв'язку теоретичних знань з життям¹³. На сьогодні така форма роботи отримала новий напрямок – поїздки, походи у місця, де проходили військові дії.

Глибоке знання самим учителем історії свого краю є першою умовою ефективності краєзнавчої роботи. Тому вчитель повинен постійно цікавитися станом теоретичних розробок і практичних досліджень щодо методики краєзнавчої роботи, самостійно вивчати маловідомі факти з історії краю, місцевої археології, етнографії, топоніміки тощо, досліджувати джерела¹⁴.

¹⁰ Прокопчук, В.С., (2010), *Шкільне краєзнавство*, Кондор, Київ, Кам'янець-Подільський, с. 66-67.

¹¹ Голубко, В.Є., Середяк, А.В., & ін., (2011), *Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень: курс лекцій*, ЛНУ імені Івана Франка, Львів, с. 275-276.

¹² Кушнір Л., Гомля Л., (2012), Особливості проведення краєзнавчої роботи в школі. *Витоки педагогічної майстерності*. № 10, Available from: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/469/1/Kushnir.pdf>.

¹³ Поліщук, В.В., (2014), Туристсько-краєзнавча діяльність дітей в навчальних закладах освіти, *Педагогічні науки. Збірник наукових праць*, Вип. 122, С. 153.

¹⁴ Голубко, В.Є., Середяк, А.В., & ін., (2011), Вказ. пр., с. 267.

Доцільно, щоб педагог займався науково-дослідницькою роботою і залучав до неї учнів, щоб не обмежувався передачею готових знань, а й організовував учнів на самостійний пошук краєзнавчих матеріалів, заохочуючи їх використання при вивченні курсу історії¹⁵. Обов'язково у підручники історії ввійдуть краєзнавчі матеріали, зібрані про міста Ірпінь, Буча, Ізюм, Бахмут, Маріуполь, Мелітополь та ін.

Уже в початковій школі краєзнавча робота включає не тільки навчальний аспект, але й елементи дослідження. На першому етапі дослідницька робота носить репродуктивний характер. Учні ще не вміють самостійно проводити власні повноцінні дослідження, тому роблять це з допомогою учителя. Результатом можуть бути усні розповіді та письмові роботи, малюнки, фотографії.

У базовій школі науково-дослідна робота переходить до другого етапу. Учні вже самостійно можуть збирати необхідний краєзнавчий матеріал і систематизувати його, використовувати при вивченні навчальних предметів, у позакласній і позашкільній роботі. Та в своїй діяльності вони спираються на допомогу вчителя.

На третьому етапі, у старшій школі, науково-дослідна робота має творчий характер. Старшокласники активно використовують краєзнавчий підхід у власних наукових дослідженнях. Вони самостійно працюють у бібліотеках, архівах, музеях, застосовуючи сучасні новітні технології у своїй пошуковій роботі. Результати власних досліджень учні можуть представити під час вивчення навчальних дисциплін, а також при написанні науково-дослідних робіт, характерною рисою яких є чітко виражений індивідуальний характер¹⁶.

Учневі надається можливість: обрати тему, визначену керівником, або запропонувати свою з обґрунтуванням доцільності її розробки. В умовах сьогодення, коли триває широкомасштабна війна Росії проти України, актуальними стали такі теми: «Герої Небесної Сотні», «Герої не вмирають», «Волонтерський рух», «Діти-переселенці». «Ми – Україна», «Міста-герої»).

Хід підготовки науково-дослідної роботи передбачає вибір теми, обґрунтування її актуальності, вивчення літератури з даної теми, написання вступу із зазначенням об'єкта, предмета, мети і завдань роботи; складання плану; опрацювання літератури; написання тексту; перевірка першого варіанта роботи; корегування тексту з урахуванням рекомендацій і зауважень; рецензування роботи науковим керівником, рецензентами; доопрацювання роботи з урахуванням зауважень і рекомендацій, остаточне редагування та чистове оформлення, підготовка до захисту¹⁷.

Як бачимо, всю роботу учні виконують самостійно. Вчитель консулює учнів, виступає у ролі наставника, наукового керівника.

Учні готують науково-дослідну роботу краєзнавчого спрямування в рамках функціонування факультативів, гуртків, наукових товариств у закладах освіти чи поза ними, у ході навчання в Малій академії наук, для участі в різноманітних регіональних, загальноукраїнських і міжнародних конкурсах, конференціях.

Уся система краєзнавчої роботи в закладі освіти дає можливість зібрати значний масив матеріалу для створення на його основі власного краєзнавчого музею, який є центром навчальної, науково-дослідної і виховної роботи. До основного фонду музею входять оригінальні пам'ятки матеріальної і духовної культури: археологічні знахідки, етнографічні матеріали, предмети нумізматики, топоніміки, геральдики, твори мистецтва. Допоміжний фонд складають фотографії, рисунки, карти, плани, діаграми, графіки, описи тощо. Завдяки дослідницько-пошуковій роботі учнів-краєзнавців експонати і матеріали шкільного музею постійно поповнюються но-

¹⁵ Мороз, П.В., (2012), *Дослідницька діяльність учнів в процесі навчання історії України: методичний посібник*, Педагогічна думка, Київ, 2012, Available from: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FMoroz_Petro%2FDoslidnytska_diialnist_uchniv_v_protsezi_navchannia_istorii_Ukrainy.pdf ; Мороз, П.В., Мороз, І.В., (2018), *Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі: методичний посібник*, КОНВІ ПРИНТ, Київ, Available from: <https://core.ac.uk/download/pdf/162002119.pdf>.

¹⁶ Антонова, О.Є., (2014), Залучення старшокласників до науково-дослідної діяльності МАН як засіб розвитку їх дослідницьких здібностей, *Дубасенюк О.А. (Ред.) Інновації в освіті: інтеграція науки і практики: зб. наук-метод. праць*, ФОП Левковець, Житомир, Available from: <http://eprints.zu.edu.ua/12509/1/3.pdf>.

¹⁷ Прокопчук, В.С., (2010), *Шкільне краєзнавство*, Кондор, Київ, Кам'янець-Подільський, с. 70-79.

вими надходженнями. Доцільним в умовах сьогодення є оцифрування матеріалів музею, що дає змогу демонструвати його роботу на широкий загал дистанційно. Музей стає центром усієї краєзнавчої роботи в школі, а також осередком національно-патріотичного виховання. Він використовується для проведення уроків, конференцій, лекторіїв, екскурсій, факультативних занять, гурткової роботи, зустрічей з відомими людьми. Враховуючи умови сьогодення все це можна здійснювати як очно, так і дистанційно. Діяльність шкільного музею не обмежується лише власним навчальним закладом, а й передбачає співпрацю з іншими освітніми установами, культурно-просвітницькими та громадськими організаціями¹⁸.

Висновки. Знання людиною минулого власної сім'ї, роду, загалом історії свого народу – це вагомий компонент формування цивілізації. Краєзнавству належить у наш час важлива роль у освітній галузі саме як людиноцентричному компоненту.

Історичне краєзнавство, спираючись на близькі для розуміння учнів конкретні приклади місцевої історії, отримані на уроках, під час екскурсій, факультативних занять, гурткової роботи, написання рефератів, підготовки доповідей, науково-дослідницьких робіт, дає загальне розуміння історичного процесу, формує історичне мислення, розвиває логіку історичного пізнання.

Але цього було б недостатньо, якщо би краєзнавча робота базувалася тільки на засвоєнні теоретичних знань. Вона повинна носити і практичний характер, розвивати в учнів уміння працювати з літературою, різноманітними джерелами, здійснювати пошук, дослідження, опис.

Активна участь школярів у краєзнавчій роботі є чудовим засобом виховання учнівської молоді, сприяє громадянському та духовному розвитку, формуванню інтелектуального потенціалу України, справжнього патріота та захисника своєї рідної землі.

В умовах воєнного стану краєзнавчий аспект в навчальній і науково-дослідній роботі в закладі освіти набуває особливої ваги, змінюються форми, зміст та організація краєзнавчої роботи, що зумовлює необхідність дослідження даного питання в подальшому.

Список джерел

1. Антонова, О.С., (2014), Залучення старшокласників до науково-дослідної діяльності МАН як засіб розвитку їх дослідницьких здібностей, *Дубасенюк О.А. (Ред.) Інновації в освіті: інтеграція науки і практики: зб. наук-метод. праць*, ФОП Левковець, Житомир, С. 56–75. Available from: <http://eprints.zu.edu.ua/12509/1/3.pdf> (дата звернення 10 березня 2023).
2. Бондаренко, Г.В., (2011), Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства, *Краєзнавство*, № 3, с. 23–29, Available from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/32612/05-Bondarenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 10 березня 2023).
3. Голубко, В.С., Середяк, А.В., & ін., (2011), *Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень: курс лекцій*, ЛНУ імені Івана Франка, Львів, 304 с.
4. Задорожна, Л.В., (2012), Інноваційні підходи до шкільного історичного краєзнавства, *Збірник наук. праць. Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Серія "Історія та географія"*, Вип. 45, с. 124–130.
5. Кушнір, Л., Гомля Л., (2012), Особливості проведення краєзнавчої роботи в школі, *Витоки педагогічної майстерності*, Вип 10, с. 166–169, Available from: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/469/1/Kushnir.pdf> (дата звернення 10 березня 2023).
6. Мороз, П.В., (2012), *Дослідницька діяльність учнів в процесі навчання історії України: методичний посібник*, Педагогічна думка, Київ, 2012, 128 с., Available from: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FMoroz_Petro%2FDo%2Fslidnytska_diialnist_uchniv_v_protsezi_navchannia_istorii_Ukrainy.pdf (дата звернення 10 березня 2023).
7. Мороз, П.В., Мороз, І.В., (2018), *Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі: методичний посібник*, КОНВІ ПРІНТ, Київ, 96 с., Available from: <https://core.ac.uk/download/pdf/162002119.pdf> (дата звернення 10 березня 2023).
8. Поліщук, В.В., (2014), Туристсько-краєзнавча діяльність дітей в навчальних закладах освіти, *Педагогічні науки. Збірник наукових праць*, Вип. 122, С. 151–157.

¹⁸ Голубко, В.С., Середяк, А.В., & ін., (2011), Вказ. пр., с. 279–290.

9. Прокопчук, В.С., (2010), *Шкільне краєзнавство*, Кондор, Київ, Кам'янець-Подільський, 240 с. Available from: <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BA% D0%BE%D0%BF%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%92.%D0%A1..pdf> (дата звернення 10 березня 2023).
10. Реєнт, О., Дмитрук В., (2015), Поступ українського краєзнавства, *Краєзнавство*, № 1/2, С. 8–27, Available from: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/168523/02-Reyent.pdf?sequence=1> (дата звернення 10 березня 2023).
11. Реєнт, О., (2017), Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства, *Краєзнавство*, № 1-2, Available from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Reient_Oleksandr/Naukovo-metodolohichni_zasady_suchasnoho_kraieznavstva.pdf (дата звернення 10 березня 2023).
12. Треф'як, Я., (2002), *Методика краєзнавчої роботи в національній школі*, Івано-Франківськ, 110 с.
13. Тронько, П.Т., (2000), *Історичне краєзнавство: Крок у нове тисячоліття: Досвід. Проблеми. Перспективи*, Київ, 270 с.
14. Чернівецький обласний краєзнавчий музей, (2013), *Смолій В. А. (Ред.) Енциклопедія історії України*, Т. 10: Т-Я, Наукова думка, Київ, 688 с., Available from: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21S TN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Chernivetskyj_kraieznavchuj (дата звернення 10 березня 2023).

References

1. Antonova, O. Ie. (2014), *Zaluchennia starshoklasnykiv do naukovo-doslidnoi diialnosti MAN yak zasib rozvytku yikh doslidnytskykh zdibnostei* [Involvement of high school pupels in scientific research activities of the Small Academy of Sciences as a means of developing their research abilities], *Dubaseniuk O.A. (Red.) Innovatsii v osviti: intehtratsiia nauky i praktyky : zb. nauk-metod. prats* [Innovations in education: integration of science and practice: coll. science and method works], FOP Levkovets, Zhytomyr, pp. 56–75. Available from: <http://eprints.zu.edu.ua/12509/1/3.pdf> (accessed 10 March 2023) [in Ukrainian].
2. Bondarenko, H.V. (2011), *Teoretychni ta metodolohichni problemy istorychnoho kraieznavstva* [Theoretical and methodological problems of historical regional studies], *Kraieznavstvo*, no. 3, pp. 23–29. Available from: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/32612/05-Bondarenko.pdf?sequence=1> (accessed 10 March 2023) [in Ukrainian].
3. Holubko, V. Ye., Serediak, A. V., Heneha, R. Ya. ta in. (2011), *Istorychne kraieznavstvo. Napriamy ta metody istoryko-kraieznavchykh doslidzhen: kurs lektsii* [Historical local lore. Directions and methods of historical and regional studies: a course of lectures], LNU imeni Ivana Franka, Lviv. Available from: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/11/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%A7.2.pdf> [in Ukrainian].
4. Zadorozhna, L.V. (2012), *Innovatsiini pidkhody do shkylnoho istorychnoho kraieznavstva* [Innovative approaches to school historical local studies], *Zbirnyk nauk. prats. Khark. nats. ped. un-t im. H.S. Skovorody. Seriia "Istoriia ta heohrafiia"*, vol. 45, pp. 124–130 [in Ukrainian].
5. Kushnir, L., Homlia, L. (2012), *Osoblyvosti provedennia kraieznavchoi roboty v shkoli* [Peculiarities of local history work at school], *Vytoky pedahohichnoi maisternosti*, vol. 10, pp. 166–169. Available from: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/469/1/Kushnir.pdf> (accessed 10 March 2023) [in Ukrainian].
6. Moroz, P. V. (2012), *Doslidnytska diialnist uchniv v protsesi navchannia istorii Ukrainy: metodychnyi posibnyk* [Research activities of pupels in the process of learning the history of Ukraine: methodical guide], *Pedahohichna dumka*, Kyiv, 128 p. Available from: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FMoroz_Petro%2FDoslidnytska_diialnist_uchniv_v_protsesi_navchannia_istorii_Ukrainy.pdf (accessed 10 March 2023). [in Ukrainian].
7. Moroz, P.V. Moroz, I. V. (2018), *Doslidnytska diialnist uchniv u protsesi navchannia vsesvitnoi istorii v osnovnii shkoli : metodychnyi posibnyk* [Research activities of students in the process of learning world history in basic school: methodical guide], TOV «KONVI PRINT», Kyiv, 96 p. Available from: <https://core.ac.uk/download/pdf/162002119.pdf> (accessed 10 March 2023). [in Ukrainian].

8. Polishchuk, V.V. (2014), Turystsko-kraieznavcha diialnist ditei v navchalnykh zakladakh osvity [Tourist and local history activities of children in educational institutions.], *Pedahohichni nauky. Zbirnyk naukovykh prats*, Vol. 122, pp. 151–157 [in Ukrainian].
9. Prokopchuk, V.S. (2010), *Shkilne kraieznavstvo* [School regional studies], Kondor, Kyiv, Kamianets-Podilskyi, 240 p. Available from: <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%92.%D0%A1..pdf> (accessed 10 March 2023) [in Ukrainian].
10. Reient, O., Dmytruk, V. (2015), Postup ukrainskoho kraieznavstva [Progress of Ukrainian regional studies], *Kraieznavstvo*, no. 1/2, pp. 9–27. Available from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/168523/02-Reyent.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
11. Reient, O. (2017), Naukovo-metodolohichni zasady suchasnoho kraieznavstva [Scientific and methodological foundations of modern local studies], *Kraieznavstvo*, no.1/2, Available from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Reient_Oleksandr/Naukovo-metodolohichni_zasady_suchasnoho_kraieznavstva.pdf (accessed 10 March 2023) [in Ukrainian].
12. Trefiak, Ya. (2002), *Metodyka kraieznavchoi roboty v natsionalnii shkoli* [Methodology of local history work in the national school], Ivano-Frankivsk, 110 p. [in Ukrainian].
13. Tronko, P. T. (2000), *Istorychne kraieznavstvo: Krok u nove tysiacholittia: Dosvid. Problemy. Perspektyvy* [Historical regional studies: A step into the new millennium: Experience. Problems. Prospects], Kyiv, 270 p. [in Ukrainian].
14. Chernivetskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei (2013) [Chernivtsi regional local history museum], *Smolii V. A. (Red.) Entsyklopediia istorii Ukrainy*, T. 10: T-Ya Naukova dumka Kyiv, 688 s. Available from: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Chernivetskyj_kraieznavchyj [in Ukrainian].